

CZIFRA MARIANN

Kazinczy Ferenc kiadatlan grammatikája: hangtan*

Nem szokás erről megemlékezni, de Kazinczy nemcsak nyelvújítási vitairatot és esztétikai epigrammákat írt, hanem rendszeres magyar nyelvtant is. Két egyszerű okból merült feledésbe ez e tény. Egyrészt a mű nem jelent meg nyomtatásban, másrészt pedig – és ez a publikálatlanságot is megmagyarázza – tulajdonképp el sem készült teljesen, csonkán maradt. Kazinczy Ferenc két ízben kezdett grammatika írásához. Először 1808-ban, Dessewffy József javaslatára.¹ Az ötlethez nem viszonyult idegenül: a kor-szak jelentős grammatikai munkáit ismerte, de teljesítményüket nem tartotta céljaihoz alkalmasnak, talán maga is gondolt már egy saját nyelvtan megírására. Annál is inkább, mivel a meglévő magyar nyelvtanokat vagy elméletileg tartotta hibásnak, vagy az olvasói igényekhez nem alkalmazkodó könyveknek tartotta azokat. A századvég nyelvészeti munkái, a debreceni grammatika² és Gyarmathi Sámuel műve³ szerinte „unphilosophisch”, a századelő elméleti írásai közül, míg Verseggy Ferencé egyenesen káros a magyar nyelvre,⁴ addig Révai Miklósé⁵ ugyan éppen megfelelne, de terjedelmessége olvashatatlaná teszi.⁶ Kazinczy rövid, olvasmányos, „*ízléssel, s praecisióval*” megírt írást tervezett,⁷ amelyet főképpen szépírók használatára szánt.

A Dessewffy József és közte folyt baráti beszélgetést követően rövidesen el is készült a nyelvtan egyik szakasza, az „orthoepéja”.⁸ A fejezet tartalmáról annyit tu-

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja (a csoport vezetője: Debreczeni Attila).

¹ Erről lásd: Kazinczy Ferenc levele Prónay Sándornak, Széphalom, 1808. febr. 26. KazLev, V. 339–340. (1246. levél). Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1808. márc. 12. KazLev, V. 349. (1251. levél).

² [Benedek Mihály, Domokos Lajos]: Magyar Grammatika, melyet készített Debreczenbenn egy Magyar Társaság, Bétsbenn a Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, 1795.

³ Gyarmathi Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Melly íratott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye Orvossa által, A Nagy Erdély Országai T. N. RENDEK költségével. Kolos'sváratt (a második kötet: Kolo'sváratt, és Szebenben), Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsász. K. Dicast. Könynyomtato és priv. Könyváros Betűivel, 1794, I–II.

⁴ Verseggy Ferenc: A tiszta magyarság, avagy a csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések. Követi ezeket a Cadentia'k' lajstroma mellynek hasznát a filologusok és a poéták eggyaránt vehetik, Eggenberger József, Pest, 1805.

⁵ Révai Miklós: Elaboratio grammatica Hungarica. Ad genuinam petrii sermoni indolem fideliter exacta, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrata. Tribus voluminibus comprehensa. Studio, et opera Ioannis Nicolai Révai, presbyteri dec. dioec. iaurinens. linguae, ac literaturae hungaricae professoris publ. ord. in regia scientiarum universitate Pestinensi, I–III, Typis Mathiae Trattner, 1806–1808. I–II. Mathiae Trattner, Pestini, 1803–1806.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. márc. 14. KazLev, V. 358. (1255. levél).

⁷ Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1808. márc. 12. KazLev, V. 349. (1251. levél).

⁸ Uo.

dunk, hogy Kazinczy hosszú hangtani szakaszokat tervezett, amellyel nemcsak a helyesírást, hanem a kiejtést is normalizálni szerette volna: „[n]álam az *Orthoepéja* nagy részt foglal-el, mert nem csak írni, de jól kimondani sem tudjuk a' szókat.”⁹ Ebből az utalásból és a fennmaradt részlet hossza alapján sajnos még nem következtethetünk arra, hogy a teljes munka milyen terjedelmű lett volna, ha elkészül.

Azt a feltételezést, ti. hogy Kazinczy grammatikája tényleg soha nem készült el, egészen nyugodtan meg lehet kockáztatni, hiszen tevékenysége és érdeklődése nyilvánvalóvá teszi, hogy egy grammatikai írást nem tartott volna a fiókban. Különösen, mivel barátai is javasolták egy új magyar nyelvtan megírását. A munkát tervei szerint még a nyáron be akarta fejezni, de néhány hónap múlva már a Tübingai pályáiráson dolgozott helyett.¹⁰ Ezt követően jó időre feledésbe merült a szépírói grammatika gondolata. Abból, hogy a levelezésben nem merült fel újra egy rendszeres magyar nyelvtan ötlete, még nem jelenti azt, hogy a részproblémák ne foglalkoztatták volna folyamatosan.

Legközelebb másfél évtized múlva látott hozzá ismét, hogy gondolatait egységbe rendezze. Az 1820-as évek elején a tiszántúli református egyházkerület és a sárospataki főiskola társgondnoka, Lónyay Gábor egy diákok körében használatos grammatika megírásával bízta meg őt. Erre enged következtetni Kazinczy haladékos kérés levele, amelyben a késést igyekezett indokolni, ill. a munka szerkezetéről számolt be.¹¹ A hagyományos nyelvtanoktól eltérően mind stílusban mind szerkezetben egyedül kívánt alkotni, ennyiben tehát tartotta magát korábbi elképzeléséhez. A levél csatolmánya egy nyelvtörténeti bevezetés volt,¹² amelyet a „Magyar Nyelv és Magyar Literatura' Historiájának” nevez. Eztán következett volna a szorosabb értelemben vett grammatika, ha elkészül. Szerkezetét az alábbi tervek mentén képzelhetjük el: 1. nyelv- és irodalomtörténet; 2. etimológia (orthoepia és orthografia); 3. grammatika (etimológia, szintaxis); 4. stilisztika; 5. próza és poézis (versificatio); 6. esztétika. A grammatika 1823 szeptemberéig, a stilisztika pedig „azután nem sokára” készült volna el. A mű további alakulásáról azonban nincsenek információink.

Az alábbi részlet egy hangtani értekezés, feltételezhetően az 1808-as „orthoepéja” autográf, sűrűn javított piszkozata.

1. §.

A' Grammatika tiszte az, hogy a' nyelvnek szavait helyesen kimondani, hajtogatni, beszédbe szővni 's leírni tanítsa. E' négy rendbeli foglalatosság szerént a' Grammatica ugyan-annyi szakaszokra oszlik: az első az Orthoepiát, a' második az Etymológiát, a' harmadik a' Syntaxist, a' negyedik az Orthographiát adja-elő.

⁹ Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1808. márc. 12. KazLev, V. 349. (1251. levél).

¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Dessewffy Józsefnek, Széphalom, dátum nélkül [1808]. KazLev, V. 429–434 (1287. levél).

¹¹ Kazinczy Ferenc levele Lónyay Gábornak, Ujhely, 1823. júl. 6. KazLev, XXII. 377–379. (5584. levél).

¹² Feltehetően ez a szöveg jelent meg a Felső Magyarországi Minervában: Kazinczy Ferencz, A' Nyelv', az Írás' feltalálása; a' Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégebb Maradványaink, Felső Magyar Országi Minerva, 1825. január, 5–14.

I. SZAKASZ.

Orthoëpéja.

2. §. A' magyar nyelvnek, *eredeti* vagy már *magáéinak egészen elfogadott*, szavaiban harminczkét egymástól tökéletesen különböző hang fordul elő: 1.) a, – 2.) b, – 3.) cz, – 4.) cs, – 5.) d, – 6.) e, – 7.) f, – 8.) g, – 9.) gy, – 10.) h, – 11.) i, – 12.) k, – 13.) l, – 14.) ly, – 15.) m, – 16.) n, – 17.) ny, – 18.) o, – 19.) ö – 20.) p, – 21.) r, – 22.) s, – 23.) sz, – 24.) t, – 25.) ty, – 26.) u, – 27.) ü, – 28.) z, – 29.) zs, – 30.) dzs, 31.) j, – 32.) v.

Jegyzés. Révai, nagy Gramm. I. D. 79d.¹³ I. csak harminczegyet számlál, el nem fogadván a' *dzs* hangját, mert 1.) az magyar eredetű szóban soha elő nem [157b] fordul. 2.) mert a' *dzsida*t *dridának* is mondják. 3.) mert a' *handzsár* Pázmánynak példája után *hansárnak* írathatik. – Az első ok valóban nyomó ok. De ha a' *dzsida*, *handzsár* és *fndzsa* szók idegen eredetűek is birtokában lévén egyszer¹⁴ a' polgársági jusnak, említéseket itt méltán kívánhatják.¹⁵ Csak azt jegyezzük-meg a' két hatulsóbb okra, hogy 1. a'¹⁶ *drida* a' maga eredetét egy typhotétai botlásnak köszönheti. Lásd a' Páriz Pápai Lexiconának () d. lapját.¹⁷ A' figyelmetlen Olvasók nem vették észre a' szót az¹⁸ Erráták között 's jámbor¹⁹ hittel tovább adták a' mit vettek. 2. hogy Pázmánynak példája itt nem kívánhat követést, mert a' kimondás ellenkezésben van vele. *Hanzár*, *hanszár* és *handzár* mind nem *handzsár*.

3. §. Ez a' harminczkét hang vocális, consonáns és amphiphthongus. Vocális az, a' mit a' tüdő a' száj belső részeinek segedelme nélkül lehell-ki; – Consonáns a' mit csak úgy lehet kimondanunk, ha valamely vocalis ragasztatik melleje;²⁰ – az Amphiphthongus közben áll a' kettő között; a' száj belső részeinek segedelme nélkül lehelli-ki ugyan a' tüdő: de vocalisnak ragasztékja²¹ nélkül tisztán ki nem mondathatik.²²

4. §. Vocális van hét: *a, e, i o, ö, u, ü*; Amphiphthongus²³ egy: *h*;– [158a] a' hátra-lévő huszonnégy consonáns.

5. §. A' vocálisok *rövidek*; ere [vena illius],²⁴ – vagy *hosszúk*: éré [adtingebat]. E' kettőn kívül nyelvünkben más hangzású vocálisok nincsenek. (Lásd a' §t.)²⁵

¹³ D. <I.> 79d.

¹⁴ is <megnyervén> egyszer [A birtokában lévén a törölt szó fölött áll.]

¹⁵ említéseket kívánhatták. [Az „itt méltán” a margóra van írva és egy jelzés kapcsolja a mondatbeli helyére.]

¹⁶ hogy a'

¹⁷ [Az eredetiben is hely van kihagyva a zárójelek között.]

¹⁸ észre az [A többi a sor fölött áll.]

¹⁹ között <a' szót, 's jó lélekkel> jámbor [Az "'s" a törlés fölött áll.]

²⁰ melleje<>;

²¹ de <consonáns> ragasztékja

²² mondathatik. <Diphthongus a' magyar beszédben soha nem fordul-elő.>

²³ ü; <'S ezek majd röviden ejtetnek> Amphiphthongus

²⁴ *rövidek*: <(> ere[vena illius]

²⁵ [Az eredetiben is hely van kihagyva a számnak. Az utána következő bekezdés törölve van: <Jegyzés. Versegi és <<Baróti Szabó>> legkésőbbi írásaiban Baróti Szabó az e felibe kettős pontot is kezdet- Embör ||tek rakni. Fellegék, cselekédetét, kégyelem. – Külömbiséget <<ezen>> az itt előhozott [...m] szó e <betűji> hangjai közt a' legkényesbb fül sem érez, mert a' Palócz és a' hegyek közt lakó magyar embörnek mondja ugyan az embert. De nem <tudnánk> látni, miért kellessék a' Palócz sivatag szóejtést a' Nemzetre reá tolni 's azt megjegyezni a' mit felejtetni kellene."]

6.²⁶ §. A' vocálisok három nemre osztattnak:

hímek: a, o, u.

nőstények: e, ö, ü,

közös: i.

7. §. A' magyar beszéd' fenn említett 32 hangjai azon organumokra nézve, a' mellyekkel őket ki mondjuk, hatfelé szakadnak.

tüdő' hangjai a' 7. vocális és 1. amphiphthongus.

gége' hangjai: j, g, k,

ajaké: v, b, f, p.²⁷ m.

fogé: n, d, t.

a' hátra lévő 13 az ínyé és nyelvé.

[158b] 8. §. Ezek tökéletesen különböznek ugyan egymástól, mindazáltal némellyike²⁸ közt eltéveszthetetlen²⁹ rokonság találtatik, melly azt csinálja, egyik gyakorta a' másiknak helyébe lép, a' nélkül³⁰ hogy azt az euphonia kívánná. Illyen az

a és o. halt, holt; alma, óma.

e és i. teste, testi; füste, füstí.³¹ szép, szíp

o és u. csoda, csuda; lo, lu.

ö és e,³² szőlője, szőleje, mező, mezeje. fő, fej

ö és ü, felől, felül, tőle, tüle.

i és j, áítatos (á'ítatos, az az áhítatos) ájtatos.

b és v. Wachter, Bakter, Werda, Berdo. Ivola³³ viola. Balint V[alint]

b és f. bab, faba. Schraube sfór

d és t. folt, foltozni, foldozni.³⁴

[159a] 4. Vocális van hét: *a, e, i, o, ö, u, ü*. 'S ezek majd³⁵ röviden ejtetnek, mint:³⁶ *ere* [vona eius] — majd megvonva: *éré* [attingebát.]. E³⁷ kettőn kívül nyelvünkben semmi³⁸ más hangzások nincs.

Jegyz. 1. E' szót: *Ked*, (helyesebben: *Ke'd*, az az, *Kend*.) a' Dunántúliak *Kéd*-nek mondják, mint a' Palóczok némelly³⁹ más szókkal együtt. De a' Provincialismus ejtéseit⁴⁰ az egész Nemzetre tolni nem szabad.

²⁶ 5.

²⁷ f, <m,> p.

²⁸ mindazáltal <közt> némellyike

²⁹ [Néhány betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan („eszt”), csak kikövetkeztetni lehet.]

³⁰ [Az utolsó betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

³¹ füstje, füstj

³² ö és i,

³³ [Az utolsó két betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

³⁴ [Az oldal fele üresen maradt.]

³⁵ [Az első két betű a csomó ragasztása miatt rosszul olvasható.]

³⁶ ejtetnek, <majd megvonva> mint:

³⁷ [attingebát.]. <Accentus gravis sal egy szavunk> E'

³⁸ kívül semmi [A „nyelvünkben” a sor alá van beszúrva.]

³⁹ Palóczok <ezt és> némelly

⁴⁰ Provincialismus<t a' Nyelv' szép> ejtéseit

2.) Versegi és később munkájában Baróti⁴¹ Szabó Dávid, 's őutána Döme⁴² az *e* feliben kettős⁴³ pontokat is raktak: *fellegek, cselekedetét, kégyelem*. – Külömbiséget⁴⁴ 'e sok hangok⁴⁵ között a' legkenyesbb fül sem érez, 's a' legkenyesbb ajak is mind egy hangzással ejti, 's újítások⁴⁶ szükségtelen és haszontalan⁴⁷ és így⁴⁸ sikertelen is marad.

A' vocalisok három nemre osztattatnak:

hímek: a, o, u.

nőstények. e, ö, ü.

közös: i.

Diphthongusa⁴⁹ a' magyar szóknak nincs. A' hol az *ai, ei* öszveolvad, ott az *i* vocalis j consonánssá változik.

[159b] §. 7. A' fenn említett 32. hang azon organumokra⁵⁰ nézve, a' mellyekkel azokat kimondjuk, hatfelé osztatnak:⁵¹

1. tüdő hangjai⁵² a' 7 vocalis és Diphthongus.⁵³

2. gége: j, g, k.

3. ajaké v, b, f, p, m.

4. fogé: n, d, t.

5. ínyé –

6. nyelv é a' hátra lévő 13.⁵⁴

§. 8. Ambár ezek a' hangok egymástól tökéle⁵⁵ különböznek, van⁵⁶ mindazáltal közöttök egynehány,⁵⁷ melly a' beszédben más melle⁵⁸ esvén, azzal egyyüvé olvad, és egy harmadikat⁵⁹ szül.

d⁶⁰ és s lesz nem cs,⁶¹ hanem cscs.

d és j. – nem gy, hanem gygy.

gy és s – nem cs, hanem cscs.⁶²

l és j – nem ly, hanem lyly szelj

n és j – nem ny, hanem nyny vonj

⁴¹ és <vele> Szabó [A „Baróti” a törlés fölött, a „később munkájában” a törlés alatt áll.]

⁴² 's Döme [Az „őutána” a sor alatt áll.]

⁴³ *e* <hangját> felibe <még> kettős

⁴⁴ *kégyelem*. – <A' legkenyesbb fül> Külömbiséget

⁴⁵ *e* <kö> hangok

⁴⁶ sem érez, 's újítások [A többi („s a' legkenyesbb ... ejti”) a bekezdés alatt áll.]

⁴⁷ szükségelen <> haszontalan.

⁴⁸ haszontalan. <és sikertelen> és így

⁴⁹ [Az első három betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

⁵⁰ [Az utolsó két betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

⁵¹ osztatnak: <minden nyelvben:> [Az „osztatnak” első két betűje a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

⁵² tüdő <vocalis> hangjai

⁵³ [Az első két betű a csomó ragasztása miatt olvashatatlan.]

⁵⁴ [Az „a' hátra lévő 13.” megjegyzés az utolsó két pontra vonatkozik.]

⁵⁵ [A szó vége a ragasztás miatt olvashatatlan.]

⁵⁶ van<nak>

⁵⁷ közöttök <némelylek> egynehány

⁵⁸ [Az utolsó három betű a ragasztás miatt olvashatatlan.]

⁵⁹ [Az utolsó öt betű a ragasztás miatt olvashatatlan.]

⁶⁰ szül. <Illyen l.) A' d és j. lesz nem gy, hanem gygy nem gy gygy> d

⁶¹ nem <cs>cs,

⁶² [Az első három sor példái a csomó ragasztása miatt nem láthatók.]

- t⁶³ és j — nem gy, hanem tyty hang hat⁶⁴
 d és t. adta *atta* véd||tem.⁶⁵
 §. 9. Némelly hangok között rokonságokat tapasztalunk: Illyen az
 a és o halt és holt.
 é és í német, nímet.
 [160a] o és u csoda,⁶⁶ csuda. róla rúla
 ö és e szőlője szőleje⁶⁷
 ö es ü felől, felül. tőle, túle
 i és⁶⁸ j (Lássd. §. 6.) áhítatos, áítatos, ajtatos.
 b és v viola, ibolya, Valint, Balint
 b. és p. szép, (szépebb, szépbb)⁶⁹ szebb.
 b és f barát f rat. (Brat, Bruder)
 k és g⁷⁰ szakgat, szaggat.
 l és r.
 m és p. mart, part.
 s és sz.

Kézirat:

MTAKK K631, 157–160 f., 8r autográf pizskozat.

Szövegkritika:

A kézirat a K631-es kötet része, amely Kazinczy Ferenc grammatikai és irodalomtörténeti jegyzeteit tartalmazza. A kötet negyedréte alapú, de nyolcadréte kéziratokat is magában foglal.

A vázlat a kötetben belül egy nagyobb csomó része, amely a 157. foliótól a 164-ig tart. A papír a 160. folio rectója közepétől a 164 versőig üres.

Az első oldal tetején fekete tintás „a.)” jelölés, mellette piros ceruzával „VII”-es szám ismeretlen kezektől. A beírt oldal jobb felső sarkában 1-től 4-ig tartó kék ceruzás lapszámolás látható.

Megjelenés:

Kiadatlan.

Magyarázat:

Révai, nagy Gramm.: Révai Miklós, *Elaboratior grammatica Hungarica. Ad genuinam petrii sermoni indolem fideliter exacta, affiniumque linguarum adminiculis locupletius illustrata. Tribus voluminibus comprehensa. Studio, et opera Ioannis Nicolai*

⁶³ nyiny <s és j – nem> t

⁶⁴ [A szó vége a sűrű kötés miatt nem olvasható.]

⁶⁵ [Ez utóbbi sor a lapszélén áll.]

⁶⁶ u <ló, lú,> csoda

⁶⁷ szőlő szőleje

⁶⁸ <> i és

⁶⁹ szé<(>pe<)>bb<> szebb

⁷⁰ g és k

Révai, presbyteri dec. dioec. iaurinens. linguae, ac literaturae hungaricae professoris publ. ord. in regia scientiarum universitate Pestinensi, I–III, Typis Mathiae Trattner, 1806–1808.

Páriz Pápai Lexiconának: *Dictionarium latino-hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis, ejúsq; genuinam in Linguam Hungaricam conversionem, ad mentem & sensus proprium Scriptorum Classicorum, exhibens [...]* a Francisco Pariz Pápai, Medicinæ Doctore, Ejusdémq; Facultatis, in Celeberrima ACADEMIA BASILE-ENSI, Assessora; & in Illustri COLLEGIO NAGY-ENYEDIENSI Professore Publico, Leutschoviæ, Apud HÆREDES SAMUELIS BREWER, Annó M DCC VIII.

vocális: (lat.) magánhangzó.

consonáns: (lat.) mássalhangzó.

amphiphthongus: (gr.) a 'mindkét oldali, kettős' és a 'hangzó' szó összetétele.

Baróti Szabó Dávid (1739–1819): jezsuita, majd világi pap és tanár, költő.

Döme Károly (1768–1845): író, kanonok, 1831-től a Magyar Tudós Társaság tagja.